

بسمه تعالی

آثار خویشاوندی از دیدگاه قرآن و روایات

شهربانو سعادتی^۱

چکیده

انسان همواره نیازمند پیوند اجتماعی با دیگران است که مورد توجه ویژه اسلام بوده و مطالب بسیاری از قرآن و احادیث درباره پیوند خویشاوندی به ما رسیده است. اسلام و پیشوایان دینی برای تجربه یک زندگی خوب که با صله رحم و حفظ و نگهداری روابط خویشاوندی میسر می‌شود بسیار تأکید کرده‌اند. خویشاوندی در همه ادیان و فرهنگ‌ها با حقوق و احکام ویژه‌ای پیوند خورده است؛ اسلام نیز به عنوان کامل‌ترین و جامع‌ترین دین، مقررات متنوعی در این زمینه وضع کرده است. در این مقاله به مسئله ارزشمند بودن پیوند خویشاوندی از دیدگاه قرآن و روایات معصومین (علیهم السلام) پرداخته شده است که نتیجه حاصله از آن عبارت است از اینکه روابط خویشاوندی زمانی می‌تواند باعث آثار مثبت دنیوی و اخروی باشد که بر اساس احکام الهی صورت گرفته باشد. اسلام با تأکید بر اهمیت خویشاوندی و صله رحم، راهکاری جامع برای سعادت فردی و اجتماعی ارائه کرده است. آثار معنوی، اجتماعی، روانی و اقتصادی خویشاوندی، اهمیت این امر را نه تنها به عنوان یک وظیفه دینی، بلکه ضرورتی برای سلامت جامعه آشکار می‌سازد. در عصر حاضر، توجه به این آموزه‌های ارزشمند و یافتن راهکارهای نوین برای حفظ و تقویت روابط خویشاوندی، امری ضروری و حیاتی است.

کلید واژه‌ها: احادیث، خویشاوندی، صله رحم، قرآن

مقدمه

انسان در سرشت و طبع خود همواره نیازمند پیوند اجتماعی با دیگران است و انبوه نیازهای مادی و عاطفی، تنها زیستن را برای او بسیار دشوار می‌کند. این ویژگی سبب می‌شود که آدمی درصدد ایجاد ارتباط پایدار و قابل اتکا با دیگران برآید. از منظر تعالیم اسلام یکی از مهم ترین پایه‌هایی که می‌توان چنین ارتباطی را بر آن بنا نهاد، پیوند خویشاوندی و هم‌خونی است که میان افراد، علقه و وابستگی ایجاد می‌کند. روابط خویشاوندی، به سبب ارتباط تکوینی افراد با یکدیگر، غالباً با حسن نیت و خیرخواهی همراه است و کمتر دچار آسیب‌هایی مانند ابزار قرار گرفتن برای رسیدن به مطامع، سودجویی و مقطعی بودن است؛ زیرا آنچه خویشان را به یکدیگر پیوند زده است، نه خواهشی زودگذر یا طمعی مادی، که پیوندی طبیعی و ماندگار است که بر همه مناسبات سایه گسترانده و تا حد زیادی تضمین‌کننده سلامت این ارتباط خواهد بود.

خداوند در آیات بسیاری به این نکته توجه می‌دهد که اگر انسان بخواهد تمامیت کمال و فضیلت‌ها را به دست آورد می‌بایست به عمل اجتماعی به عنوان تنها راه رسیدن بدان توجه داشته باشد؛ چرا که اسلام دین فطرت است و اصول و فروع آن برای اكمال محاسن و مکارم اخلاقی وارد شده است و همان راهی را که فطرت انسان و عقل آدمی می‌داند و می‌طلبد با تمام جزئیات بیان کرده و به یاری عقل و فطرت آمده است تا انسان بتواند تمامیت کمالات و فضایل را از طریق آموزه‌های عقلانی و وحیانی به دست آورد.

بی‌تردید بنیاد اجتماعی، خانواده است. از این رو در تعالیم اسلامی به خانواده و مسائل خویشاوندی توجه ویژه‌ای مبذول شده و قوانین و احکامی برای بهره‌مندی بهتر انسان از مواهب زندگی دنیوی و اخروی و ابزار رهایی از دوزخ و وسیله رسیدن به رستگاری و سعادت است.

در آموزه‌های اسلامی، خویشاوندی و روابط خانوادگی از ارکان بنیادین جامعه به شمار می‌آیند. اسلام، به عنوان دینی جامع و کامل، اهمیتی ویژه برای پیوندهای خانوادگی و خویشاوندی قائل است. قرآن کریم و احادیث نبوی [و ائمه معصومین (علیهم السلام)] به کرات بر اهمیت صله رحم و حفظ روابط خویشاوندی تأکید ورزیده‌اند. این پژوهش، با هدف بررسی دقیق و همه‌جانبه آثار خویشاوندی از دیدگاه قرآن و روایات، تلاش می‌کند تا ابعاد گوناگون این موضوع حیاتی را روشن سازد.

۱. مفهوم‌شناسی خویشاوندی در اسلام

۱-۱ مفهوم‌شناسی

صله در لغت از ریشه «وصل» به معنای رسیدن است،^۱ و برخی از لغت‌دانان آن را ضد معنای هجران و دوری همراه با قطع رابطه دانسته‌اند.^۲ لفظ «رَحِم» در لغت، محلی برای نشو، نمای جنین در بدن مادر است،^۳ ولی از این جهت که اقوام و خویشان، به سبب وجود پیوند فامیلی، همگی از یک رحم تولد یافته‌اند، به آنان نیز این واژه اطلاق شده است.^۴ با این توضیح «صله رحم» یعنی ارتباط و پیوند داشتن با خویشاوندان است از کمترین مراتب پیوند عاطفی، مانند سلام کردن (عَنْ أَبِي بَصِيرٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (عليه السلام) قَالَ قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ (عليه السلام) صَلُّوا أَرْحَامَكُمْ وَ لَوْ بِالتَّسْلِيمِ).^۵ و سرکشی و رفت و آمد، تا ایثار و مواسات با خویشان و اقوام در مال و ثروت و آبرو.^۶ این‌ها همگی از مصادیق صله رحم محسوب می‌شوند و البته به هر میزان که این رفتار اخلاقی سبب گشایش در زندگی اقوام باشد، فضیلت بیشتری نیز خواهد داشت. از این رو بالاترین و ارزشمندترین مصادیق صله رحم، گذشتن از مال و آبرو برای رسیدن به خویشان و اقوام است.

صله رحم فضیلتی است که به هم‌کیش بودن خویشان بستگی ندارد بلکه تنها پیوند خانوادگی است که سبب می‌شود این وظیفه دینی بر دوش آدمی نهاده شود. شخصی از امام صادق (علیه السلام) پرسید: «خویشانی دارم که معتقد به غیر دین من هستند؛ آیا آنها بر من حقی دارند؟» امام (علیه السلام) فرمود: نَعَمْ حَقُّ الرَّحِمِ لَا يَقْطَعُهُ شَيْءٌ وَإِذَا كَانُوا عَلَى أَمْرٍ كَانَتْ لَهُمْ حَقَّانِ حَقُّ الرَّحِمِ وَ حَقُّ الْإِسْلَامِ.^۷ بله حق خویشاوند را هیچ چیز قطع نمی‌کند و اگر با تو هم‌کیش باشند، بر تو دو حق دارند: حق خویشی و حق اسلام.

۱. مصطفوی، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۱۳، ص ۱۳۷.

۲. فیومی، المصباح المنیر، ص ۶۶۲؛ ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۱، ص ۷۲۶.

۳. فراهیدی، کتاب العین، ج ۳، ص ۲۲۴.

۴. راغب اصفهانی، مفردات ألفاظ القرآن، ص ۳۴۷.

۵. کلینی، اصول کافی، ج ۲، ص ۱۵۵.

۶. همان، ص ۱۵۴.

۷. همان، ص ۱۵۷.

۲-۱ تعریف لغوی و اصطلاحی

در لغت، خویشاوند به معنای نزدیکان و افرادی است که با انسان نسبت خونی یا سببی دارند. در اصطلاح شرعی، خویشاوندان کسانی هستند که از طریق نسب، سبب یا رضاع با یکدیگر پیوند دارند.

۳-۱ انواع خویشاوندی در نگرش اسلامی

نسبی: این خویشاوندی از قدیمی‌ترین و اساسی‌ترین نوع خویشاوندی می‌باشد. هم‌خونی و پدید آمدن از نیای مشترک از مشخصات این نوع خویشاوندی است. پیوند والدین با فرزندان خود و نیز پیوند میان برادران و خواهران از این نوع محسوب می‌شود.

سببی: این نوع خویشاوندی، در اثر زناشویی به وجود می‌آید و خانواده بر اساس آن تشکیل می‌شود. رضاعی: نوعی از قرابت است که ریشه در قوانین اسلامی دارد و خصوصاً در جوامع اسلامی مشاهده می‌شود. نوعی از خویشاوندی است که میان کودک و زنی است که وی را شیر داده است ایجاد می‌شود.

۲. جایگاه صله رحم در قرآن کریم

۲-۱ آیات مرتبط با صله رحم

قرآن کریم در آیات متعددی به موضوع صله رحم پرداخته است. از جمله:

«وَالَّذِينَ يَصِلُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَيَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ وَيَخَافُونَ سُوءَ الْحِسَابِ ... أُولَئِكَ لَهُمْ عَقَبَى الدار؛ (عاقلان کسانی هستند) که آنچه خداوند متعال امر به پیوند آن کرده (مانند صله رحم و دوستی پدر و مادر و محبت اهل ایمان) اطاعت می‌کنند و از خدا می‌ترسند و از سختی هنگام حساب می‌اندیشند ... این‌ها در عاقبت جایگاهی نیکو دارند»^۱.

^۱ رعد: ۲۱ و ۲۲.

«إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُم لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ» همانا خدا (خلق را) فرمان به عدل و احسان می‌دهد و به بذل و عطاء خویشاوندان امر می‌کند و از افعال زشت و منکر و ظلم نهی می‌کند و به شما پند می‌دهد، باشد که موعظه خدا را بپذیرید.^۱

«فَهَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ تَوَلَّيْتُمْ أَنْ تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ وَتَقَطَّعُوا أَرْحَامَكُمْ؟» پس آیا امید می‌رود که اگر روی برتابید، در زمین فساد کنید و پیوندهای خویشاوندی خود را بگسلید؟^۲

«... وَ اتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا» و از خدایی پروا کنید که به [نام] او از همدیگر درخواست می‌کنید و زنه‌ار از خویشاوندان مَبْرید.^۳

۲-۲ تفسیر آیات و دیدگاه مفسران

مفسران برجسته‌ای چون آیت‌الله مکارم شیرازی در تفسیر نمونه و علامه طباطبایی در تفسیر المیزان به تفصیل درباره این آیات سخن گفته‌اند. برای نمونه در تفسیر المیزان، علامه طباطبایی صله رحم را از ابعاد مختلفی مورد بررسی قرار داده است:

- ابعاد فردی: صله رحم باعث آرامش درونی، افزایش امیدواری و تقویت روحیه گذشت و ایثار می‌شود.
- ابعاد اجتماعی: صله رحم باعث تقویت روابط خانوادگی، ایجاد جامعه‌ای سالم و پویا و کاهش اختلافات اجتماعی می‌شود.
- ابعاد معنوی: صله رحم باعث نزدیکی به خداوند، افزایش ایمان و تقوا و کسب رضایت الهی می‌شود.

همچنین، مفسران اهل سنت مانند طبری و قرطبی نیز دیدگاه‌های ارزشمندی در این زمینه ارائه کرده‌اند.

۲-۳ تأکید قرآن بر حفظ روابط خویشاوندی

۱. نحل: ۹۰.

۲. محمد: ۲۲.

۳. نساء: ۱.

جای خود را به جهانی سرد و عقلانی سپرده است». برای جامعه در حال گذار ما چنین تعبیری بسیار ملموس است و حتی تجربه زیسته‌مان هم آن را تأیید می‌کند. مدرنیته در بسیاری از ساحت‌های زندگی فردی و اجتماعی‌مان نفوذ کرده و شاید عمیق‌ترین ردپایش را بشود در خانواده‌ها پیدا کرد. گرچه نمی‌توان تأثیر مثبت آن را در زندگی امروزی انکار کرد؛ اما اگر بخواهیم دو وجه مثبت و منفی را در دو کفه ترازو بگذاریم و با هم مقایسه‌شان کنیم؛ می‌بینیم کفه منفی سنگین‌تر خواهد بود.

۸-۲ تأثیر تجمل‌گرایی

از آفت‌های دیگر روابط خویشاوندان، رقابت و چشم و هم‌چشمی در تجمّلات و امور دنیوی است که به نظر می‌رسد می‌تواند زمینه بسیاری از رذایل اخلاقی را فراهم سازد. در این مورد، توجه به توصیه‌های اسلام در دوری از تجمل‌گرایی و تشویق به مسابقه در کارهای خیر و معنوی^۱ می‌تواند تا اندازه‌ای این آفت را کاهش دهد. با این حال در این مورد، باید به ناروایی «چشم و هم‌چشمی» توجه ویژه شود. در تعریف «چشم و هم‌چشمی» این گونه گفته اند: «مقایسه خود و زندگی خود با دیگران و کوشش در راه عقب نماندن از آنها؛ رقابت در جهت گرایش به تجمل». این مسئله را می‌توان در آیات و روایات اسلامی با مفاهیم «چشم دوختن» جستجو کرد که به طور صریح، ناشایست بودن آن نیز استنباط می‌شود. کلمه‌ای که «چشم دوختن» را می‌رساند، واژه «مَدَّ عَيْن» است که خداوند به پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) سفارش می‌کند: «وَلَا تَمْدَنَّ عَيْنَكَ إِلَى مَا مَتَّعْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِنْهُمْ؛ و هرگز چشمان خود را به آنچه گروه‌هایی از آنان (کافران) را بدان برخوردار ساختیم، مدوز!». علامه طباطبایی (ره) در تفسیر آیه فوق می‌فرماید: «"مَدَّ عَيْن" به معنای مَدَّ دید، یعنی نگاه را طولانی کردن. در این تعبیر، مجاز عقلی به کار رفته و نگاه طولانی به هر چیز کنایه از شدت علاقه و محبت به آن است».^۴

۸-۳ تأثیر فناوری و شبکه‌های اجتماعی

^۱. مجلسی، بحارالانوار، ج ۷۵، ص ۱۲۱.

^۲. انوری، فرهنگ بزرگ سخن، ج ۳، ص ۲۳۵۷.

^۳. طه: ۳۱.

^۴. طباطبایی، تفسیر المیزان، ج ۱۴، ص ۳۳۳.

فضای مجازی، هم فرصت‌ها و هم تهدیدهایی را برای روابط خویشاوندی ایجاد کرده است. رسانه‌ها عوامل مؤثری در انتقال فرهنگ و اصول تربیتی درست در جامعه مدرن هستند و همان قدر که می‌توانند اثر مثبت داشته باشند؛ اثر مخرب هم دارند. استفاده از اینترنت، ماهواره و به طور کلی رسانه‌ها و فضای مجازی، درست مثل تیغ جراحی است. اگر بلد نباشیم استفاده از آن را مدیریت کنیم؛ هنگام استفاده از آن‌ها، زخم‌های عمیقی ایجاد می‌شود که به راحتی قابل درمان نیست. از جمله آسیب‌های آن‌ها می‌توان به کاهش ارتباطات عاطفی بین افراد خانواده و کاهش تعاملات مثبت اجتماعی اشاره کرد. به عنوان مثال آمارها نشان می‌دهد هرچه حضور در شبکه‌های اجتماعی افزایش یافته؛ دیدارهای خانوادگی و دوستانه نیز کاهش یافته است؛ و به دنبال آن، تنهایی و بحران‌های روحی ناشی از آن، رو به افزایش است.

نتیجه‌گیری

قرآن و روایات معصومین (علیهم السلام)، توجه خاصی به برقراری پیوند با خویشاوندان داشته است. این ارتباط فقط به خاطر روابط نسبی یا سببی نیست بلکه بر اساس احکام الهی می‌تواند باعث آثار مثبت دنیوی و اخروی شود. از منظر اخلاق اسلامی، عداوت یا بخل و خساست، و رذایل اجتماعی از این دست، انسان را به قطع ارتباط با ارحام بر می‌انگیزد. این‌ها بزرگ‌ترین مهلکات انسان‌اند. به همین دلیل کسی که دچار بی‌انگیزگی برای صله رحم شده یا ارتباطش را با خویشان قطع کرده است، باید توجه داشته باشد که ممکن است، به وجود آمدن بیماری‌های مهلک اخلاقی سبب این کار شده باشد.

خویشاوندی در اسلام از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است و آثار مثبت فراوانی بر زندگی فردی و اجتماعی مسلمانان دارد. قرآن کریم و روایات اسلامی به کرات بر اهمیت حفظ و تقویت روابط خویشاوندی تأکید کرده‌اند. این روابط نه تنها موجب تقویت ایمان و معنویت می‌شوند، بلکه آثار مادی و معنوی فراوانی نیز به همراه دارند.

با توجه به آیات قرآن و روایات معصومین (علیهم السلام)، می‌توان دریافت که خویشاوندی و صله رحم دارای آثار و برکات فراوانی در زندگی دنیوی و اخروی انسان است. از افزایش رزق و روزی و طول عمر گرفته تا آمرزش گناهان و تسهیل در حسابرسی روز قیامت، همگی نشان‌دهنده اهمیت والای این امر در اسلام است. بنابراین، مسلمانان باید به این مهم توجه ویژه داشته و در جهت تقویت روابط خویشاوندی تلاش کنند. در عصر حاضر، با وجود چالش‌های ناشی از زندگی مدرن، حفظ و تقویت روابط خویشاوندی همچنان از اهمیت بالایی برخوردار است. مسلمانان باید با استفاده هوشمندانه از فناوری‌های نوین و بهره‌گیری از آموزه‌های اسلامی، این روابط را حفظ و تقویت کنند. همچنین، لازم است تا مفهوم خویشاوندی متناسب با شرایط زندگی مدرن و در چارچوب ارزش‌های اسلامی بازتعریف شود. در نهایت، توجه به آثار خویشاوندی از دیدگاه قرآن و روایات می‌تواند راهگشای بسیاری از مشکلات فردی و اجتماعی در جوامع اسلامی باشد و به ایجاد جامعه‌ای منسجم‌تر و سالم‌تر کمک کند.

فهرست منابع و مآخذ

قرآن کریم

الف) کتب فارسی

۱. انوری، حسن، فرهنگ بزرگ سخن، تهران: نشر سخن، چاپ اول، ۱۳۸۱ هـ.ش.
۲. اعزازی، شهلا، جامعه‌شناسی خانواده با تأکید بر نقش، ساختار و کارکرد خانواده در دوران معاصر، تهران: روشنگران و مطالعات زنان، ۱۳۸۶ هـ.ش.
۳. پسندیده، عباس، رضایت از زندگی، قم: دارالحديث، ۱۳۹۱ هـ.ش.
۴. تحریری، محمد باقر، اخلاق اجتماعی، قم: نشر هاجر، چاپ یازدهم، ۱۴۰۰ هـ.ش.
۵. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعة، ترجمه: گروهی از محققین مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان، قم: مؤسسه آل البيت، ۱۴۰۲ هـ.ش.
۶. دستغیب، عبدالحسین، گناهان کبیره، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۱ هـ.ش.
۷. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات ألفاظ القرآن، تهران: المکتبه المرتضویه لاحیاء آثار الجعفریه، ۱۳۸۳ هـ.ش.
۸. ساروخانی، باقر، مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی خانواده، تهران: سروش، ۱۳۸۵ هـ.ش.
۹. شریف رضی، سید ابوالحسن، نهج البلاغه، ترجمه: محمد دشتی، قم: انتشارات مشهور، چاپ اول، ۱۳۷۹ هـ.ش.
۱۰. شولتز، دوان پی، شولتز، سیدنی آلن، نظریه‌های شخصیت، ترجمه: یحیی سید محمدی، تهران: انتشارات شرکت نشر هما، چاپ دوم، ۱۳۷۸ هـ.ش.
۱۱. طباطبایی، سید محمد حسین، تفسیر المیزان، ترجمه: سید محمد باقر موسوی همدانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی، چاپ هشتم، ۱۳۸۷ هـ.ش.
۱۲. طبرسی، حسن بن فضل، مشکاة الأنوار، ترجمه: مهدی هوشمند و عبدالله محمدی، قم: انتشارات دار الثقلین، چاپ اول، ۱۳۷۹ هـ.ش.
۱۳. طبری، محمد بن جریر، جامع البیان فی تفسیر القرآن، ترجمه: محمد بیستونی، مشهد: آستان قدس رضوی، چاپ اول، ۱۳۹۰ هـ.ش.

۱۴. فراهیدی، خلیل بن احمد، کتاب العین، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات (الطبعة الاولى)، جلد ۳، ۱۳۶۷ هـ ش.
۱۵. فرجاد، محمدحسین، مسائل اجتماعی ایران، تهران: اساطیر، ۱۳۷۲ هـ ش.
۱۶. فیومی، احمد بن محمد، المصباح المنیر، قاهره: دارالمعارف (الطبعة الثانية)، ۱۳۵۶ هـ ش.
۱۷. قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ۱۳۸۳ هـ ش.
۱۸. قرطبی، محمد بن احمد، الجامع الأحکام القرآن، تهران: ناصر خسرو، ۱۳۶۴ هـ ش.
۱۹. کلینی، شیخ محمد بن یعقوب، اصول کافی، ترجمه: احمد بانیپور، مشهد: استوار، ۱۳۸۹ هـ ش.
۲۰. مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، قم: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۶ هـ ش.
۲۱. محدثی، جواد، اخلاق معاشرت، قم: نشر معروف، ۱۳۸۹ هـ ش.
۲۲. مصطفوی، حسن، التحقيق فی الكلمات القرآن الکریم، تهران: مرکز نشر آثار علامه المصطفوی، جلد ۱۳، ۱۳۸۸ هـ ش.
۲۳. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۷۷ هـ ش.
۲۴. مظاہری، حسین، اخلاق در خانواده، قم: انتشارات شفق، ۱۳۸۵ هـ ش.
۲۵. مکارم شیرازی، ناصر و همکاران، تفسیر نمونه، تهران: دار الکتب الإسلامیة، ۱۳۷۴ هـ ش.
۲۶. ملکوتی‌نیا، علی، «اخلاق خویشاوندی در آموزه‌های اسلامی»، ماهنامه اطلاع‌رسانی پژوهشی آموزشی مبلغان، ۱۳۹۵ هـ ش، شماره ۱۹۶.
۲۷. نراقی، ملا احمد، معراج السعادة، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی، چاپ دوم، ۱۳۹۲ هـ ش.
۲۸. نوری طبرسی، حاج میرزا حسن، مستدرک الوسائل، قم: مؤسسه آل البيت، ۱۳۱۱ هـ ش.